

Профессор Талғат Сайрамбайұлының зерделі зерттеулері

Қ.Қадырқұлов, шәкірті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазақ тіл білімінде өткен ғасырдың алғашқы жартысында А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов сынды тұлғалы ғалымдарымыз фонетика, лексика, морфология, синтаксис салаларына ғылыми зерттеулер жүргізіп, арнайы оқулықтар жазды. Тілдің барлық саласындағы түйткілді мәселелерге назар аударып, дәйекті тұжырымдар жасады. Қазақ тілінің сол тұстағы зерттелу деңгейі осыны талап етті. Олар қазақ тіл біліміндегі алыптар шоғыры еді. Осы алыптардың ілімін іле-шала І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, М.Балақаев секілді ірі ғалымдар жалғастырды. Тіл ғылымы жалпылықтан жалқылық нысанға көшіп, әр саласы жеке-жеке зерттеу тақырыптарына іріктеле бастады. Солардың бірі қазақ тіліндегі сөз тіркесі синтаксисі еді. Сол өткен ғасырдың екінші жартысында проф.М.Балақаевтың «Основные типы словосочетаний в казахском языке» атты еңбегі қазақ тіліндегі, сонымен қатар, жалпы түркі тіліндегі сөз тіркесі туралы алғашқы ғылыми еңбек болды. Бұдан соң сөз тіркесі синтаксисін ғылыми негізде жүйелі зерттеу ісі профессор Талғат Сайрамбайұлының еншісіне тиді. Ұстазы М.Балақаевтың жетекшілігімен қорғаған кандидаттық диссертациясы да («Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім мен сан есімнің етістікпен тіркесі»), докторлық диссертациясы да («Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрамдық-семантикалық типтері») сөз тіркестерінің құрылымдық тұлғалары мен сөйлемшілік қызметтерін ерекшелеуге арналды. Қазақ тілінің синтаксис саласында ғалымның өз қолтаңбасы қалыптасты. Өзіндік пікірі, ұтымды ұсыныстары, оқшау ойлары сөздердің байланысу тәсілдерінде де, сөйлем мүшелерінде де, жай сөйлем түрлерінде де селт еткізер жаңалықтарымен жалғасып жатты. Сөз тіркесі құрамындағы сөздердің тек сабақтаса байланысатынына (салаласа байланыспайтынын), олардың арасында анықтауыштық, пысықтауыштық және толықтауыштық қатынас болатындығына, сабақтаса байланысқан сөздердің әрі сөз тіркесі, әрі сөйлем бола алатындығына ғылыми негізде кесімді тұжырым айтқан да - профессор Т.Сайрамбаев. Осыдан жарты ғасыр бұрын айтылған қағидалары қазір жиі айтылып жүрген «инновациялық жолмен» сараптасақ, синтаксис саласындағы зерттеулер мен синтаксисті оқыту әдістемелеріне әлі де тың серпін берері анық. Өйткені:

- Сөздердің байланысуындағы аналитикалық тәсіл тек шылаумен шектелмейді. Сөздер көмекші есіммен де, көмекші етістікпен де байланыса алады: *Лида терезенің алдында тұр. Оның не екенін жүрегің сезіп тұр.*

- Зат есімдер мен етістіктер басқа сөз таптарына қарағанда сөз тіркесінің басыңқы сыңары болуға бейім.

- Жіктік жалғауы қабыса, меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің басыңқы сыңарына жалғанады.

- Тәуелдік жалғауы тек матасуды ғана емес, қиысуды да байланыстырады.

Сөз тіркесінің құрамдық сипатын ерекшелеуде де ғалымның тұжырымдары дәстүрлі ұстанымға айналды. Күрделі құрамды сөз тіркестерінің бағыныңқы және басыңқы

сыңарларының да кезектесіп күрделі түрде келетіндігі проф.Т.Сайранбаев зерттеулерінен бастау алады. Күрделі сөз тіркестерінің құрамындағы сөз таптарының қолданылу жиілігіне дейін сарапталып, қайсысының қандай мөлшерде қызмет атқаратыны да деңгейленеді: *...Есімдердің есімдерді меңгеруі етістікті тіркестердегідей әрі мағыналық, әрі синтаксистік тығыз байланыс негізінде емес, әлсіз байланыс ыңғайында болады. Мысалы: **кетті, келді** сияқты етістіктерді бөлек алғанда олардың лексикалық мағыналары қаншалықты түсінікті болғанымен, мүшелік мазмұнында бір күңгірттік тұрады. Оны жою үшін кім кеткенін, кім келгенін, қайда кетіп, қайдан келгенін көрсету керек. Ал есімді тіркесте (Сонда да мен саған кімін? Айтқаның маған түсініксіз) **кімін, түсініксіз** баяндауыштары толықтауыштан гөрі (саған,маған) бастауышты іздейді /1/. Қабыса байланысқан сөз тіркесі мен күрделі сөздердің айырым белгілеріне қарапайым мысал ұсынады: ұзын тұмсық - қабыса байланысқан сөз тіркесі, ал ұзын тұмсықты (құс) - күрделі сөз.Ғалымның сөз тіркесі синтаксисіне қатысты зерттеу еңбектерінің маңыздылығы бірнеше ерекшеліктерімен сипатталады: а)өзіне дейінгі сөз тіркесі мәселелерін көтерген және дәйекті пікірлер айтқан ғалымдардың ойларын салыстырмалы түрде негізге алып, кемішіні тұстарын одағайламай, өз ұсыныстарымен қиюластыра білуі; ә)сөз тіркесі синтаксисінің түркі тілдеріндегі зерттелу деңгейін сараптап, қазақ тіл білімінің бұл салада көш ілгері екендігін дәлелдеуі; б)сөз тіркесі сыңарларының байланысуындағы синтетикалық, аналитикалық тәсілдердің қызметіне баға бере отырып, интонация арқылы байланысу тәсілінің беріктігін оқшаулауы; в)сөздердің тіркесімдік қабілетін пайымдай келе, одағайдан басқа сөз таптарының сөз тіркесі құрамында не бағынысқылық, не басыңқылық қызметті иелене алатындығын қолданыстағы мысалдармен тұжырымдауы; г)еркін сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің «еркіндігінің» шектеулі екендігіне, кез келген сөздердің тіркес құрай алмайтындығына, ол үшін мағыналық үйлесім қажеттілігіне назар аудартуы.*

Профессор Талғат Сайрамбайұлының сөз тіркесі әрі сөз тіркесінің, әрі сөйлемнің қызметін атқара отырып, жай сөйлем синтаксисіне ұласады. «Сөз тіркесі - сөйлем құраудың материалдық негізі, - дейді ғалым, - ал сөйлем - адамның ойын айтудың негізгі формасы». Сөйлем құрамындағы сөздердің өзара тіркесуі арқылы белгілі қызметте жұмсалатындығы, сөйлемдегі тиянақты ойды жеткізуде солардың басты орын алатындығы жай сөйлем синтаксисінің зерттелу нысанынан тыс қалмайды. Сөйлем құрамындағы сөз тіркестері сыңарларының еш кедергісіз сөйлем мүшесі қызметіне ауысатыны табиғи құбылыс болып табылады. Яғни сөйлемдегі бір сөз тіркесі - екі сөйлем мүшесі. Сөйлем құрамындағы қиысу бастауыш пен баяндауыш (тұрлаулы мүшелер). Сөз тіркесінің басқа байланысу түрлерінің анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста (тұрлаусыз мүшелер)болуы – заңдылық. Сөйлем мүшелерін оқытудағы жаңаша әдісті осы қағидаларға сүйене отырып, құбылта түсуге болады. Сөздерді байланыстыра білу - сөйлем мүшелерін байланыстыра білу. Тұрлаусыз мүшелердің қай сөйлем мүшесіне қызмет жасайтынын айыра білу - сөздердің байланысу тәсілдерін жетік меңгеру. Ал көп мүшелі сөйлемдерде, негізінен, тұрлаусыз мүшелер баяндауышқа қызмет жасап, баяндауышпен байланысуға бейім келеді. Сондықтан, *ғалымның сөз тіркесі - әрі тіркес, әрі сөйлем* деген қағидасы үнемі жаңғырып тұрады. Жай сөйлем синтаксисі сөйлем мүшелерінің болмысын бағамдаудан басталады. Сөйлем желісін керіп тұратын екі қазығы - бастауыш пен баяндауышқа арналған «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» еңбегі - жай сөйлем синтаксисінің табиғатын толық тануға арналған зерттеу жұмысы. Оқулықтарда

екі-үш беттің көлемін ғана қамтитын сөйлемнің екі мүшесіне ғылыми еңбектің арналуы сөйлемнің құрылымы, сөйлемдегі ойдың мәні сол екі мүшеге тәуелді екенін мойындатады.

Тұрлаулы (бас)мүшелердің ара салмағын сөйлемдегі ұйтқы болу қызметіне қарай екшейді: *Тұрлаулы мүшелердің синтаксистік қызметі бірдей емес. Әдетте бастауыш сөйлемде айтылатын ойға негіз болады, ол баяндауыш арқылы айтылған қимылдың не басқа сапаның субъектісі (иесі) болады... Баяндауыш бастауыштың ісін, қимылын, күйін және басқа заттық, сындық сапасын білдіріп, бастауышқа бағынады. Бұл жағынан тұрлаулы мүшелердің негізгісі - бастауыш, бірақ сөйлемдегі қызметі жағынан бастауыштан гөрі баяндауыштың синтаксистік қызметі анағұрлым басым болатыны белгілі. Баяндауыш - сөйлемнің ең негізгі ұйымдастырушы мүшесі (2).* Бұдан әрі тұрлаулы мүшелердің жасалу жолдарын жан-жақты талқылай отырып, тұрлаулы мүше болмайтын сөз табы, тұрлаулы мүше болмайтын көмекші сөз жоқ екендігіне дәлелді мысалдармен дәйекті сараптама жасайды. Бастауыштың сөйлемдегі орны да (баяндауыштан бұрын), баяндауыштың сөйлем соңында тұратын беріктігі де (поэзиядан басқа) зерттеу еңбегінің басты нысандағы мәселелерінің бірі болып саналады. Тұрлаулы мүшелерге арнайы зерттеу жүргізген еңбектің тағы бір маңыздылығы - құрама баяндауыштарды ерекшелеп көрсетуі. Ғалым өзіне дейінгі С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев сынды тіл білімі сардарларының баяндауыш туралы еңбектерін негізге алып, құрама баяндауыш сыңарларының қандай есім сөз бен қандай етістіктен болу шарттылығына назар аудартады. Құрама баяндауыштың құрамында үстеу, модаль сөз, еліктеуіштердің емес, тек есім сөздердің және тек көмекші етістіктердің болуы оларды күрделі баяндауыштардан айырып қарауға мүмкіндік туғызатынын ерекшелейді.

Талғат Сайрамбайұлының ғылыми зерттеу тақырыптары сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисіне қатысты көкейкесті мәселелерді қамтиды да, оларды «жең ұшынан жалғастырып», сөйлем мүшесінің түрлері, жай сөйлем түрлері туралы тың пікірлері сөз тіркесінсіз, сөз тіркесінің байланысу түрлерінсіз айтылмайды. Бәрін бір- бірімен сабақтастыра зерттеп, салаластыра ой түйеді. **Бұның басты себебі:** *сөз тіркесі де, сөйлем мүшелері де сөйлемнің аясында тұлғаланып, сөйлемнің құрамында қызмет иеленеді (3); Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінде белгілі бір жүйелелік бар. Олар қалай болса солай байланыса салмайды. Синтаксистік байланыстың бұл амалы сөздердің жалғаулар арқылы байланысынан кем түспейді (1).* Ғалым ағамыздың жай сөйлем түрлерін зерттеуінде де өзіне тән әдіс-амалдары менмұндалап тұрады. Жай сөйлемдерді алдымен **жалаң және жайылма** түріне бөліп алады. Өйткені олардың барлық түрі сөйлем мүшелеріне қатысты тиісті атауларға ие болған. Тек тұрлаулы мүшелерден тұрса - жалаң сөйлем. Ал қалған түрлерінің бәрінің құрамында тұрлаусыз мүше болады. Яғни жайылма сөйлемнің ұғымын қанағаттандырады. Сөйлемдердің мақсатына қарай түрленуінде де зерттеушінің жаңалық сипатқа толы ұсыныс пікірлері жеткілікті: *Баяндауыштары етістіктің бұйрық райында айтылып, оған -шы, -ші қосымшасы жалғанып, тілек, жалыныш не сыпайы түрде бұйыруды білдіретін сөйлемдер жасалады /Қарағым,мына баланы риза қылышы! Балам, жөніңді айтышы!/-* дей келе, *-шы, -ші* қосымшасы жалғанған бұйрық рай тұлғалы баяндауыштар кейде біреуге сес көрсетіп, қорқыта сөйлегенді білдіреді */Қане,осы баланың бәйгесін бермей көрші! Көмірсіз тырп етіп көрші! Тапсырманы орындамай көрші!/-* деп ерекше бұйыру үлгісін ұсынады. Әсіресе, *-шы, -ші* қосымшаларымен болымсыз түрде келген бұйрықты сөйлем бұрынғы бұйрықты сөйлемдерден сұстылау көрініп, бұйрықтылау реңк байқатады.

Жауап алу мақсатында айтылатын сұраулы сөйлеміміздің өзі сұраумен жауап алатын деңгейге көтеріледі: - *Біздің ауылға барасың ғой, қызым? - Бармағанда қайтем? - Ой, мынау тамаша емес пе? - Несі тамаша?* Бұдан әрі күмәнді сұрақ, таңырқаулы сұрақ, риторикалық сұрақ болып жалғаса береді. Өзіне ғана тән әр тақырыпты бөлшектеп талдау осы тұста да көрініс табады. Бір ғана лепті сөйлемді *қорқу-сескену мәнді, армандау мәнді, өкініш мәнді, асыра мадақтау мәнді* секілді бірнеше түрге бөлшектеп, әрқайсысының жасалу жолдарын айқындайды. Ал болымсыз сөйлемдердің дәстүрлі жасалу жолдарын сараптай келіп, тұлғасы болымды, мазмұны болымсыз сөйлемдерді ұсынады: *Оның әзер дегенде үні өшті. Бұның не жазығы бар еді?* Сонымен қатар, тұлғасы болымсыз, мазмұны болымды сөйлемдерді де атап көрсетеді: *Жуандардың алдауына ермеуде Құрымбай бәйге алып жүрген жоқ па? Біздің ауылдағы Нұртазадан асқан шешен адам жоқ.* Қай зерттеу жұмысы болмасын, профессор Т.Сайранбаевқа тән қолтаңбаның табы сезіледі. Сезілуі тиіс те. Өйткені ұзақ жылдар қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде ұстаздық етіп, сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисінен дәріс оқыды. Әр сабағына шәкірттерін ойландыратын ұсыныстарымен келетін де, сол ұсыныстарын ғылыми негізде тұжырымдататын. Зерттеу еңбектерінің бәрі ұзақ жылдардың талқылауынан сұрыпталып, ғылыми нәтижелілігін білім беру үдерісімен ұштастыратын. *-Сабақтың жаңалығы - оны қалай өту әдісінде емес(ойын түрі, көрнекілік, технология), сол сабаққа бұрын айтылмаған ой, ғылыми жаңалықпен келу,-* дейтін ұстазымыз. Шынында да, жоғарыда атап кеткеніміздей, жаңа дәуірдің азаматын оқытуда қандай жаңа технологияның жетістіктерін пайдалансаң да, оқытушы тарапынан әр тақырыпқа ғылыми үлгідегі жаңалықтар қосып отырмаса, **инновация** деген ұғымнан алшақ кеткенге саяды. Жиырма жасқа келген студентке оқулықтағыны **онлайндық жолмен, интерактив тақта арқылы, шет елдің озық тәжірибесінің көмегімен** жеткізсең де, қызықтыра алмайсың. Қызықтырудың бір ғана жолы - оқулықтағыдан өзгеше жаңалық жеткізу. Осы тұрғыдан келгенде, сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисіне қатысты ғылыми жаңалығы бар ой-пікірлерді Талғат Сайранбайұлының зерттеу еңбектерінен молынан алуға болады. Саналы ғұмырын ұстаздық пен ғылымға арнаған ғалым- ұстазымыздың әрбір зерттеу еңбегінің астарында әдістемелік жолы әдіптеліп жатқанын айқын байқаймыз.

Әдебиеттер:

- 1.Сайранбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы, Абзал ай:2014,- 640 б.
- 2.Сайранбаев Т.Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. Алматы,Қазақ университеті:1991,- 168 б.
- 3.Балақаев М., Сайранбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Алматы,Санат:1997,- 140 б.

Резюме

Статья посвящено творческому наследию казахского ученого, профессора Т.Сайрамбаева. Рассматриваются некоторые вопросы синтаксиса словосочетаний и простых предложений. Анализируются структурные модели словосочетаний и выявляется связь с природой словосочетаний, современной этапе развития языка.

Summary

This article is a scientific reach by T.Sairambaev. Specify specific phrases and sentences, Analyze the type of sentence. Reflects the new concept of this research. The article analyzes the

structural model of phases and reveals the connection with nature phrases, modern stage of language development.